

„ŘÍŠE MIMO SVĚT.“

ZDENĚK NEJEDLÝ A RUSKO

JIŘÍ KŘEŠŤAN

Zdeněk Nejedlý (1878–1962) představuje bezpochyby jeden z výrazných symbolů česko-ruských a československo-sovětských vztahů moderní doby. Ctitel ruské klasické kultury, profesor Univerzity Karlovy v Praze a prezident Československé akademie věd udržoval dlouhodobě plodné vztahy s mnohými ruskými vědci, umělci a kulturními činiteli. Jako politik našel nakonec oporu v Leninově a později Stalinově Sovětském svazu. Nejedlý se na veřejnosti jevil jako věrný soupeřník Sovětského svazu, neodchylující se ani v nejmenším od linie Moskvy. Karikovala to dobová anekdota: Lidé se divili, že Nejedlý kráčí v Praze po ulici s otevřeným deštníkem, ačkoli byl slunný den. Profesor jim vysvětlil: „Ale ráno v rozhlase přece hlásili, že v Moskvě prší.“ V životě bývá leccos jinak než v zábavných historkách: Zdeněk Nejedlý s sebou nikdy nenosil deštník a mezi ním a Moskvou nepanoval vždy úplný soulad.

Mladý vědec a ruská kultura (1878–1918)

Zdeněk Nejedlý se narodil v roce 1878 ve východočeské Litomyšli. Ke kulturní tradici tohoto města patřili třeba skladatel Bedřich Smetana nebo spisovatelé Božena Němcová, Alois Jirásek či Teréza Nováková. V české vlastenecké společnosti na konci 19. století se těšila velká slovanská země značnému respektu. Mladý Zdeněk vstřebával podněty z Ruska především četbou krásné literatury. Na gymnáziu docházel do neformálního čtenářského kroužku, kde se spolužáky studovali dobové časopisy a literární díla. Četli také překlady ze světové literatury a diskutovali o nich. Podle vzpomínky přítele Quida Hodury, pozdějšího významného jazykovědce, četl tehdy Zdeněk například díla Turgeněva, Tolstého a Dostojevského.¹ V roce 1900 pro-

1 Hodura, Quido: O mládí Zdeňka Nejedlého. In: Padesát let Zdeňka Nejedlého. Praha

váděl Nejedlý jako archivář Národního muzea výzkum bohemik v Moskvě. Navštívil v té době v Jasné Poljaně Lva Nikolajeviče Tolstého a zašel i k hrobu Fjodora Michailoviče Dostojevského – obojí setkání pro něho představovala silný emotivní zážitek, jak na to později vzpomínal.²

Právě cesta v roce 1900 naznačila, že mladík nepřijížděl do Ruska jako nadšený rusofil a slavjanofil. Pro srovnání uveďme, jakými nadšenými slovy popisoval setkání s Moskvou nedlouho před tím, 29. července 1897 hudební skladatel Leoš Janáček: „Kreml! Bože, ta pohádka! Něco tak přítulného, milého v těch zelených, modrých atd. věžích. Uvnitř – okolo krásný pohled: Moskva odtud jako moře věží – 1600! To jsem tomu rád, že jsem se tu zdržel!“³ Janáček se pilně učil ruskému jazyku. Nejedlého slova, odrážející dojmy při pohledu z Kremlu na město, zní chladněji: „Kamenné stavby se zelenými střechami a chrámy s nejbizarnějšími věžemi činí dojem čistě orientální, tak jsem si představoval Bagdád.“⁴ A rodičům 9. července 1900 psal: „Zde je to Asie.“⁵ Zdeněk Nejedlý přijížděl poučen kritikou carského režimu, jak ji dříve vyjádřili Karel Havlíček Borovský či Tomáš Garrigue Masaryk. Rusko zřejmě navštívil i Nejedlého otec Roman.⁶ Nejedlého odpuzovala úcta Rusů k uniformám a mocná byrokracie, jež svazovala i práci v archivech. Děsil se bídy mužiků a všeobecného rozvratu mravů. Koneckonců pozitivně jej nenaladila ani návštěva u Lva Nikolajeviče Tolstého.⁷ S „třináctým apoštolem“ rozmlouval při procházce v parku, byl pozván k obědu, ale ze setkání s „ledovým mužem“ odjížděl zklamán – stejně jako předtím Masaryk.

1928, nestránkováno.

- 2 Vzpomínku zaznamenal Dolanský, Julius: Zdeněk Nejedlý a Slovanstvo. In: Zdenku Nejedlému Československá akademie věd. Sborník k sedmdesátým pátým narozeninám. Praha 1953, s. 117.
- 3 Citováno z: Štědroň, Bohumír: Janáček ve vzpomínkách a dopisech. Praha 1946, s. 137. Zápisek z 29. 7. 1896.
- 4 Cit. z: Deníky Zdeňka Nejedlého. In: Kulturní tvorba 6, č. 6, 8. 2. 1968, s. 8.
- 5 Cit. z: Čteme Zdeňka Nejedlého. Praha 1977, s. 199.
- 6 Hodura, Quido: O mládí Zdeňka Nejedlého. In: Padesát let Zdeňka Nejedlého. Praha 1928, nestránkováno; Masarykův ústav a Archiv AV ČR (dále MÚ AAV), fond Roman Nejedlý, Zdenka Nedvědová: Úvod k inventáři..., nestránkováno.
- 7 Srv. Nejedlý, Zdeněk: V Jasné Poljaně. In: Zvon, roč. 1, č. 14, 28. 12. 1900, s. 161–163; č. 15, 4. 1. 1901, s. 174–175; č. 16, 11. 1. 1901, s. 185–186. Viz též: Deníky Zdeňka Nejedlého. In: Kulturní tvorba, roč. 6, č. 6, 8. 2. 1968, s. 8.

Dodejme, že značně kritický byl Zdeněk Nejedlý i k ruské hudbě – i v tomto směru se rozcházel s Leošem Janáčkem, upřímným rusofilem a slavjanofilem. V umění Nejedlému bylo dlouho slovanství synonymem zaostalosti, a výjimku mu v tomto směru netvořila ani ruská hudba. Jeho výtky ve studii *Slovanská hudba* z roku 1911 směřovaly k dílům Glinky, Musorgského, Borodina, Rimského-Korzakova i Čajkovského. Jejich význam v jeho očích bledl na pozadí děl Smetanových a Fibichových, kteří se prý na rozdíl od ruských skladatelů napájeli z nejpokrokovějších světových hudebních proudů, ale současně tvůrčím a programovým způsobem zpracovávali podněty národní. Ze slovanské hudby obstál v očích Nejedlého, ctitele Wagnera a Mahlera, snad jen Fryderyk Chopin, z ruské hudby s výhradami Sergej Rachmaninov. „Ne fantom všeslovanské univerzální hudby, nýbrž silná hudba jednotlivých národů slovanských musí být heslem, jež povede slovanskou hudbu ve všech jejích částech,“⁸ psal Nejedlý v roce 1911. Povšimněme si, že Nejedlý vnímal primárně své kořeny v národní půdě, což vytvářelo určité potíže při jeho pozdější akceptaci marxismu.

Rusko se „přiblížilo“ českým zemím v letech světové války. Zdeněk Nejedlý pečlivě sledoval vývoj na východní frontě, ale na rozdíl od některých jiných Čechů počáteční úspěchy ruských vojsk nesledoval s nadšením. „Nezvíťzíme-li u Lvova, stanou se věci, o nichž, jak se zdá, nemá u nás nikdo ani tušení, a bude hned po školách, divadlech a všem,“⁹ psal Zdeněk Nejedlý 12. září 1914 švagru Vladimíru Helfertovi. A dodal: „Visí nad námi katastrofa, strašnější, než se očekávalo. Odrazí ji naše vojsko u Lvova?“ Nejedlý si nepřál vítězství ruských zbraní a posílení vlivu Ruska ve střední Evropě, o carském režimu neměl žádné iluze. Výrazné porážky Rakouska na východní frontě mohly posílit závislost habsburského domu na vilémovském Německu a vést k nástupu vojenské diktatury, neúprosne vůči malým národům.

Teprve postupně přestal Zdeněk Nejedlý spojovat budoucnost českého národa s habsburským soustátím. Před válkou se o politické záležitosti příliš nezajímal, vůdci politických stran si necenil. To se za války změnilo. V roce 1917 v Praze připravil Nejedlý výstavu o Bedřichu Smetanovi

8 Nejedlý, Zdeněk: *Slovanská hudba*. Praha 1911, s. 27.

9 Hanzal, Josef: Zdeněk Nejedlý a Vladimír Helfert v dopisech. In: *Z bojů o českou hudební kulturu*. Praha 1979, s. 211.

v Praze a pocítil aktuálnost jeho odkazu – výstava se setkala s obrovským zájmem veřejnosti, návštěvníci demonstrovali své vlastenecké cítění.¹⁰ Ve stejné době připojil Nejedlý svůj podpis pod *Manifest českých spisovatelů*, který vyzval národní vůdce k obětavé obhajobě zájmů „československého národa“ a předložil vizi budoucí „Evropy demokratické, Evropy národů svéprávných a svobodných“.¹¹ Zdeněk Nejedlý a další čeští intelektuálové obdivovali Masarykův boj za národní osvobození. V roce 1918 Nejedlý vstoupil do obnovené České pokrokové strany, založené kdysi Masarykem. Většinou české společnosti byly považovány za osvobozující čin obě ruské revoluce v roce 1917. Čeští intelektuálové a umělci sledovali vývoj v Rusku a později v Sovětském svazu s napětím a mnozí z nich jím byli fascinováni, a to i přesto, že informace měli vlastně velmi kusé. „Jakoby Rusko leželo někde v nezáhadnějším šestém či sedmém dílu světa, tak se dnes objevuje kniha za knihou, aby objasnila záhady této říše mimo svět... Co je... v sovětském Rusku, je záhadnější nežli Kongo nebo Mars,“¹² psal Zdeněk Nejedlý v roce 1925.

Přítel země sovětů (1918–1938)

„Bolševism vznikl smysl pro svobodu, zejména vzrostlo vědomí vlastní moci v sedlácích a dostalo se všem poučení o moci organizace, ustálilo se přesvědčení o nutnosti práce a pracovitosti (Lenin sám a mnozí vůdcové v tom jsou dobrým příkladem); v městech a v inteligenci zavládlo jisté (rousseauovské) oprostění. Ty a ještě jiné relativně dobré vlastnosti bolševismu smí a musí spravedlivý a věcný pozorovatel ruského vývoje konstatovat,“¹³ uvedl Tomáš Garrigue Masaryk, první prezident Republiky československé, jinak zásadní odpůrce bolševismu. Tento názor dokládá, že bolševictví se stávalo předmětem úvah a střízlivého hodnocení. Existovaly ovšem i názory, odmítající bolševictví paušálně, někdy až primitivně – označovaly je

10 Naposledy ke smetanovské výstavě v roce 1917 srv. Křestan, Jiří: Zdeněk Nejedlý. Politik a vědec v osamění. Praha – Litomyšl 2012, s. 125–128.

11 Politický projev české obce spisovatelské. In: Národní politika, roč. 35, č. 136, 19. 5. 1917, s. 1.

12 Nejedlý, Zdeněk: Marie Majerová: Den po revoluci. In: Var, roč. 4, č. 1, 15. 10. 1925, s. 25–26.

13 Masaryk, Tomáš Garrigue: Světová revoluce. Za války a ve válce 1914–1918. Praha 1925, s. 215.

například za německo-židovské spiknutí. Nejedněmu, od roku 1919 řádnému profesoru Univerzity Karlovy Praze, takové názory neimponovaly, byť byly formulovány třeba samotným prvním předsedou vlády ČSR Karlem Kramářem či Nejedněho ctěným učitelem a kolegou, historikem Josefem Pekařem.¹⁴ Nejednělý již v březnu 1919 podpořil výzvu vznikající Česko-ruské jednoty, aby realita v Rusku byla posuzována objektivně.¹⁵

Nejedněho zájem o nové Rusko ovšem neznamenal, že by přijímal nekriticky bolševictví a vše, co se dělo v Rusku po roce 1917. Naopak. V sérii článků, publikovaných v letech 1919–1920 v časopise *Česká stráž*, uvedl zcela masarykovsky, že bolševictví „není trvale možné“, že bude modifikováno „zdravým vzduchem západní demokracie“, a připouštěl, že bolševici možná jdou „cestou docela mylnou“. Vyjádřil obavu, že ruští vládcí budou „zachvázeni přirozeným revolučním imperialismem.“¹⁶ I později kritizoval jevy, jež cítil jako vady nové společnosti v Rusku. Vyprovokován dramatikem a spisovatelem Jaroslavem Hilbertem, odsoudil v roce 1925 cenzuru v zemi sovětů.¹⁷ V roce 1927 na výzvu novináře Ferdinanda Peroutky vyjádřil nesouhlas s postupem sovětských soudů, posílajících k popravám odpůrce, obviněné ze špionáže a sabotáží.¹⁸ Nezpochybnil korektnost procesů, ale drakonické tresty shledával nepřiměřenými a z politického hlediska kontraproduktivními. Nejednělý ovšem zcela ve shodě s Masarykem uznával, že bolševictví mohlo přinést Rusku pozitivní impulsy. Současně zpochybnil tezi Edvarda Beneše, že bolševictví je důsledkem izolovanosti Ruska od Západu: „Dnešní ruský komunismus jest produktem západního myšlení jak málokterý dosud myšlenkový směr slovanský;“¹⁹ psal v roce 1923. Odmítl také představu, že v porevolučním Rusku vládne anarchie, nesdílel tvrzení kritiků bolševismu, že země se nemůže zbavit své zaostalosti. Právě společenské změny podle něho mohly při eliminaci některých chyb a omylů vést zemi na cestu pokroku.

14 Kritické hodnocení jejich pojetí bolševictví viz Nejednělý, Zdeněk: *Dr. Kramář. Rozbor politického zjevu*. Praha 1920; týž: *Český historik se bude jednou stydět...* In: *Česká stráž*, roč. 2, č. 35, 6. 9. 1919, s. 6.

15 Týž: *Z prvních dvou let republiky*. Praha 1921, s. 299.

16 Tamtéž, s. 304, 301 a 309.

17 Týž: *Z kulturní reakce: Jaroslav Hilbert*. In: *Var*, roč. 3, č. 14, 15. 2. 1925, s. 446.

18 Týž: *Dvoji morálka*. In: *Var*, roč. 5, č. 4–5, 15. 7. 1927, s. 118.

19 Týž: *Dr. Beneš a Rusko*. In: *Var*, roč. 2, č. 15, 15. 10. 1923, s. 453.

Od počátku dvacátých let (impulsem se stala výzva Maxima Gorkého v roce 1921) začaly vznikat různé podpůrné spolky na pomoc lidem na Východě.²⁰ V létě 1922 bylo ustaveno reprezentativní Ústředí československé dobrovolné pomoci hladovějícím v Rusku a na Ukrajině. V jeho vedení byli zastoupeni představitelé nejvýznamnějších československých spolků. V čele Ústředí stála Alice Masaryková, předsedkyně Československého červeného kříže a dcera prezidenta republiky. Postupně rostl také zájem o založení organizace, která by napomáhala k rozvíjení všestranných styků mezi oběma zeměmi. Přímou iniciativu vyvíjeli například básník Stanislav Kostka Neumann nebo lékař a původně národněsocialistický politik (později přešel do KSČ) Bohumil Vrbenský. Zájemce sledovali a usměrňovali představitelé Kominterny – do Prahy se například chystal ústřední sekretář Mezinárodní dělnické pomoci Willi Münzenberg. Z dopisu tajemníka československého oddělení Mezinárodní dělnické pomoci Ladislava Berana z 18. ledna 1924 víme, že se chtěl mimo jiné sejit se Zdeňkem Nejedlým a jednat s ním o kulturních vztazích s Ruskem a o vybudování společnosti přátel sovětského Ruska.²¹

Pozadu nezůstávali ani sovětští diplomaté v Praze, kteří konzultovali možnost založení organizace s představiteli Komunistické strany Československa (například s Karlem Kreibichem a Bohumírem Šmeralem) a především hledali mezi sympatizanty osobu, která by dokázala přitáhnout širší veřejnost. Moskva naléhala na urychlené založení organizace, ale diplomaté v Praze radili záležitost neuspěchat. V dopise z 11. února 1924 psal pozdější vyslanec Sergej Sergejevič Alexandrovskij, který byl v té době zplnomocněným zástupcem Komise pro zahraniční pomoc v ČSR, předsedkyni Komise Olze Davidovně Kameněvové, že v přátelsky naladěných kruzích zatím není osobnost, jež by kolem sebe soustředila dostatečně

20 Přehled spolků zaměřených na pomoc a rozvíjení styků s Ruskem srv. Křestan, Jiří: KSČ, Společnost pro hospodářské a kulturní styky s SSSR a obraz Sovětského svazu v prostředí české levicové inteligence (1925–1939). In: Kárník, Zdeněk – Kopeček, Michal (eds.): Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu, sv. 2. Praha 2004, s. 86–89.

21 MÚ AAV, f. Zdeněk Nejedlý, korespondence osobní došlá – s institucemi, kart. 97, sl. Dělnická pomoc. O Münzenbergově úmyslu jet do Prahy víme také z dopisu předsedkyně Komise zahraniční pomoci při prezídiu Ústředního výkonného výboru SSSR O. D. Kameněvové zástupci komise v Rakousku D. Bogomolovovi z 30. 1. 1924. Gosudarstvennyj archiv Rossijskoj federacii (GARF), f. 5283, op. 1a, d. 24, nečíslováno.

široké spektrum lidí. Dosavadní pretendenty označil za „osoby druhého a třetího řádu“.²² Zdeněk Nejedlý se v hledáčku sovětských diplomatů ocitl poměrně brzy. Již 25. září 1923 jej pozval na čaj zplnomocněný zástupce SSSR v ČSR Konstantin Konstantinovič Jureněv. Na Nejedlého už na jaře toho roku Jureněva upozornil Bohumír Šmeral.²³ Nejedlý sovětského diplomata informoval o své představě spolku, který údajně chtěl založit již v polovině října 1923.²⁴ Spolek měl seznamovat československou veřejnost se sovětským uměním a technikou. Vzájemné sondáže ale nebraly konce, Nejedlý byl navíc stále zaneprázdněn (v roce 1924 věnoval téměř veškeré síly oslavám Bedřicha Smetany). K ustavení Společnosti pro hospodářské a kulturní sblížení s Novým Ruskem tak došlo až 2. března 1925 v Praze. Do čela spolku byl zvolen Zdeněk Nejedlý, který na předsednickém postu vytrval po celou dobu jeho existence.

Spolek, známější pod pozdějším názvem – Společnost pro hospodářské a kulturní styky s SSSR – zprostředkoval zájezdy do obou zemí, návštěvy významných umělců, vědců, architektů, lékařů, ale i sportovců či cestovatelů, přinášel československé veřejnosti informace o „záhadné zemi“.²⁵ V přednáškové činnosti vynikal především sám předseda, který „jezdil s Ruskem“ (jako před tím „jezdil s Husem“ či „se Smetanou“ a později „s Masarykem“) všude po republice.²⁶ Na konci dvacátých let ovšem spolek prošel vnitřní krizí – část komunistů, kteří byli ve Společnosti aktivní, se

22 GARF, f. 5283, op. 6, d. 524, l. 15.

23 Archiv vnějšej politiky Rossijskoj federacii (AVPRF), f. 04, op. 43, p. 276, d. 53958, l. 18, záznamy z „dněvníka“ zplnomocněného zástupce SSSR v ČSR K. K. Jureněva z 29. 3.–5. 4. 1923.

24 AVPRF, f. 04, op. 43, p. 276, d. 53959, l. 15–16, Jureněvův záznam z 28. 9. 1923 o jednáních ve dnech 22.–27. 9. 1923.

25 Cesty do „země sovětů“ se staly v poslední době předmětem řady výzkumů. Srv. alespoň: Šimová, Kateřina – Kolenovská, Daniela – Drápala, Milan: Cesty do utopie. Sovětské Rusko ve svědectvích meziválečných československých intelektuálů. Praha 2017; Davidová Glogarová, Jana – David, Jaroslav: Obrazy z cest do země sovětů. České cestopisy do sovětského Ruska a Sovětského svazu 1917–1968. Brno – Ostrava 2017.

26 Ne vždy se přednášky setkávaly s vřelým ohlasem, jak o tom svědčí kupříkladu postoje Litomyšlanů. Viz Staněk, Milan: Kulturně osvětová a politická činnost Zdeňka Nejedlého v Litomyšli v letech 1918–1938. In: Litomyšl 981–1981. Sborník statí o dějinách a současnosti českého města k 1000. výročí první zmínky. Praha 1981, s. 68–69; Skřivánek, Milan: Litomyšl 1259–2009. Město kultury a vzdělávání. Litomyšl 2009, s. 345–346.

dostala do konfliktu s vedením KSČ. Vedoucí stranické frakce KSČ ve Společnosti, vzdělaný zubní lékař Ladislav Görlich, Nejedlého spolupracovník ještě z dob pokrokové strany, se postavil v roce 1927 proti Stalinově linii a podpořil Lva Davidoviče Trockého, v němž viděl pravého Leninova nástupce.²⁷ Polemicky se střetl s Nejedlým,²⁸ který na rozdíl od Görlicha a jiných soudil, že Trockému se nic zlého neděje a v Sovětském svazu „každý opozičník má právo za své názory bojovat docela otevřeně ve všech institucích strany“.²⁹ Nad individualistickou pravdu stavěl ale Nejedlý pravdu objektivní, jíž se měl intelektuál podřídit: „Nad ním, nad jeho osobním individuálním přesvědčením je tu ještě něco většího a vyššího, co respektovat je také morální, a snad daleko morálnější, neboť trvatí prostě na svém může být jen pouhá pýcha, tvrdohlavost, kdežto v podřízení se může být veliká sebekázeň.“³⁰

Hledání jednoduché a prosté pravdy, překonávající komplikovanost moderního světa, touha zakusit, řečeno slovy Bernarda-Henriho Lévyho, „šťěstí nerostů“³¹ (rozpustit se v politickém hnutí a vzdát se vlastní individuality, podrobit se autoritě), ale také touha po osvobozujícím velkém činu, jakoby ztělesněném v odvážných plánech bolševických vůdců, měnících jediným škrtnutím tužky radikálně podobu země, jež se měla konečně stát domovem trpících a ponížených, to vše byly magnety přitahující intelektuály.³² Přidejme k tomu přitažlivý příklad racionálního plánování, překonávajícího ekonomický egoismus a anarchii volného trhu, jenž se ostatně na Západě od roku 1929 zmítal v hluboké krizi, sociální inženýrství, vyzvané svého

27 K této epizodě v dějinách KSČ srv. Fiala, Petr a kol.: *Komunismus v České republice. Vývojové, systémové a ideové aspekty působení KSČM a dalších komunistických organizací v české politice*. Brno 1999, s. 21.

28 Görlich, Ladislav: „Profesor“ Zdeněk Nejedlý proti Trockému. In: *Rudá Rovnost* (Brno). Týdeník komunistické oposice v ČSR, č. 35, 8. 11. 1928, s. 1–3. Görlich Nejedlého označil za „revolucionáře v mezích zákona“ a „oficovního národního slavnostního řečníka“ (s. 2).

29 Nejedlý, Zdeněk: *Trocký*. In: *Var*, roč. 5, č. 11–14, 1. 8. 1928, s. 291.

30 *Tamtéž*, s. 298.

31 Lévy, Bernard-Henri: *Sartrovo století. Filozofické zkoumání*. Brno 2003, s. 357.

32 Shrnout příčiny příklonu intelektuálů ke komunismu jsem se pokusil in: *Křesťan, Jiří: Intelektuálové bez rozumu? Učenc Zdeněk Nejedlý a fascinující půvab komunismu*. In: Kárník, Zdeněk – Kopeček, Michal: (eds.): *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu*, sv. 5. Praha 2005, s. 36–38.

času Karlem Teigem jako „socialistický amerikanismus“.³³ Mnozí západní intelektuálové pak byli přímo i nepřímo Sověty korumpováni – dostávalo se jim bombastických veřejných ocenění a oslav, jejich díla byla vydávána v obrovských nákladech.

Společnost pro hospodářské a kulturní styky s SSSR překonala krizi z konce dvacátých let poté, co ji opustili „trockisté“. Od roku 1932 začali mezi činovníky Nejedlým vedeného spolku figurovat lidé blízcí Edvardu Benešovi. Prvního z nich, jeho osobního tajemníka, sociálního demokrata Jiřího Sedmíka, následovali další, jako byli šéf poslaneckého klubu národněsocialistické strany J. B. Kozák, redaktor listu *Prager Presse*, blízkého ministerstvu zahraničních věcí, František Kubka, sociálnědemokratický poslanec a ministr sociální péče Jaromír Nečas, redaktor *Lidových novin*, vlivný člen národněsocialistické strany a Benešův důvěrník Hubert Ripka, agrární poslanec a redaktor revue *Brázda* Oldřich Suchý.

Společnost pro hospodářské a kulturní styky s SSSR prožívala po roce 1931 svůj „zlatý věk“. Její akce sledovala se vzrůstajícím zájmem veřejnost a získávaly širší politickou podporu. Stávala se neoficiálním polem setkávání představitelů Hradu a sovětských diplomatů. Vznikaly či se obnovovaly místní pobočky a odborné sekce Společnosti. Příkladem úspěšného rozšíření působnosti může být ustavení legionářského odboru Společnosti na konci listopadu 1931.³⁴ Levicově orientovaní legionáři přispěli k oživení činnosti. Připomeňme, že vznik legionářského odboru podpořily například tak známé osobnosti mezi legionáři, jako spisovatelé Josef Gregor Tajovský, Václav Kaplický, Josef Kopta a Jaroslav Kratochvíl, ředitel nakladatelství *Čin* Bohumil Příkryl, politikové Vincenc Charvát, Joža David, Ivan Markovič, Jan Šeba, Josef Patejdl a Vojta Beneš (bratr Edvarda Beneše), diplomaté Prokop Maxa, Zdeněk Fierlinger a Jiří Sedmík, a v neposlední řadě i populární herec Zdeněk Štěpánek.

Velkou zkoušku pro příznivce a zájemce o Sovětský svaz představovaly politické procesy v době tzv. „velkého teroru“. Ještě nedávno obdivovali velké stavby socialismu a pokrok kultury, s důvěrou a obdivem si četli v nové

33 SSSR. Úvahy, kritiky, poznámky. Praha 1926, s. 143. připomeňme jen, že diskuse o volné hře tržních sil a přípustnosti státního vměšování je diskusí, která má stále svou aktuálnost. Srv. Loužek, Marek – Tajovský, Ladislav (eds.): Velká deprese. Sborník textů. Praha CEP 2004.

34 Viz: Země sovětů, roč. 1, č. 7, duben 1932, s. 112.

sovětské ústavě, která byla pokládána za první dobrovolnou demontáž diktatury a málem nejdemokratičtější zákon na světě.³⁵ Naproti tomu na československé intelektuály působilo nejednou drtivým dojmem, jak krutě Stalin zúčtoval se svými protivníky, většinou bývalými Leninovými spolubojovníky, hrdiny Říjnové revoluce a občanské války. Pozornost československé veřejnosti upoutal již první veřejný proces s bývalými bolševickými vůdci (Zinověvem, Kameněvem a dalšími) v srpnu roku 1936. Šokující byly drakonické tresty i nemilosrdné vykonání poprav.

Necelý týden po skončení procesu napsal své stanovisko k procesu Karel Teige, umělecký kritik a redaktor revue *Praha-Moskva*, vydávané Společností pro hospodářské a kulturní styky s SSSR. Jak později přiznal, psal článek „bez nedůvěry k sovětské justici“.³⁶ Hájil přípustnost revolučního teroru a varoval kritiky procesu, aby se nedopouštěli oslabování Sovětského svazu, pozic míru a pokroku v boji proti fašismu. Teige se ale chtěl podělit se čtenářem o pocit údivu a lítosti nad „děsivým faktem, jestliže lidé takového významu jako Trockij, Zinověv a Kameněv... jdou buď do vyhnanství v cizině, nebo na popraviště“.³⁷ Sovětský vyslanec Sergej Sergejevič Alexandrovskij si vynutil stažení celého čísla,³⁸ v němž musel být nahrazen Teigeho příspěvek textem Vladimíra Procházky, zahraničního korespondenta TASS.³⁹ Článek konformní oficiálnímu sovětskému stanovisku napsal po jisté prodlevě i Zdeněk Nejedlý.⁴⁰ Většina levicově zaměřených intelektuálů zachovala v době procesů mlčení a výjimku v tomto směru netvořili ani lidé blízcí Benešovi. K Sovětskému svazu se v tu dobu upínaly naděje těch, kdo cítili smrtelné ohrožení ze strany německého nacismu. Kritika spo-

35 E. Goldstücker později vzpomínal, jak na něho zapůsobilo, že stalinskou ústavu vysoce ocenil přední znalec práva a důvěrný přítel prezidenta Masaryka Václav Bouček. Goldstücker, Eduard: *Vzpomínky 1913–1945*. Praha 2003, s. 99. Srv. Boučkův příspěvek in: *Československo Sovětskému svazu k 20. výročí*. Sborník projevů. Praha 1937.

36 Teige, Karel: *Surrealismus proti proudu*. Praha 1938, s. 56.

37 Týž: *Výbor z díla, díl 2*. Praha 1969, s. 343.

38 O postupu Alexandrovského a aféře jsme informováni ze zpráv, které 15. a 30. září 1936 adresoval náměstkovi lidového komisaře zahraničních věcí SSSR N. N. Krestinskému. AVPRF, f. 0138, op. 17, p. 125, d. 2, l. 242–244.

39 Procházka, Vladimír: *K moskevskému procesu*. In: *Praha-Moskva*, roč. 1, č. 6, září 1936, s. 203.

40 Nejedlý, Zdeněk: *Trockismus a SSSR*. In: *Praha-Moskva*, roč. 1, č. 7, 7. 11. 1936, s. 220.

jence se zdála nevkusná. Sounáležitost se Sovětským svazem dával najevo i Zdeněk Nejedlý. V úvodu ke své monografii *Lenin* se v roce 1937 dokonce označil za „sovětského člověka“, který posílá své dílo o zakladateli nové říše „ze země, kde již před půl tisíciletím zvednuta myšlenka komunismu i statečně a vítězně hájena proti celému světu“.⁴¹

Stalinův obdivovatel, který se bál (1938–1962)

Autorita Sovětského svazu vzrostla v době mnichovské krize, kdy zachoval na rozdíl od západních spojenců Československu alespoň zdání loajality.⁴² Společné ohrožení a později i společný boj proti nepříteli sblížily obyvatele obou zemí poutem, jež si uchovalo značnou pevnost a odolnost prakticky až do srpnové invaze v roce 1968. Významnou roli v československo-sovětských vztazích měl nadále hrát Zdeněk Nejedlý. Již 4. března 1939 přijalo zcela bezpříkladně politbyro ÚV VKS(b) usnesení k bodu 24 nazvanému „O prof. Nejedlém“. Bylo rozhodnuto „povolit prof. Nejedlému příjezd k usídlení v SSSR, opatřit mu byt a práci“.⁴³ Dne 14. března večer, několik hodin před zahájením okupace zbytku Československa nacistickým Německem, Nejedlého varovali sovětské diplomaty a vyzvali jej, aby se uchýlil do ilegality. Díky tomu nebyl druhého dne zatčen gestapem.⁴⁴ Na přelomu března a dubna byl potom s mimořádnou péčí v doprovodu sovětských diplomatů dopraven do Moskvy. Hned 13. dubna poprvé promluvil do českého vysílání moskevského rozhlasu.

Lze se jen dohadovat, proč byl tehdy Nejedlý pro Stalina tak cenný. V téže době byl například pozdější prezident Antonín Zápotocký, v té době vedoucí představitel domácího vedení KSČ, odkázán sám na sebe a při po-

41 Týž: *Lenin*. Praha 1937, s. 16. Nejedlého nedokončená monografie o Leninovi byla nekritická a nesetkala se u nás ve vědeckých kruzích s pozitivním ohlasem. Srv. alespoň Bouček, Jaroslav: Jan Slavík. Příběh zakázaného historika. Jinočany 2002, s. 76, 139 a 168.

42 Naposledy o tom Voráček, Emil: Dvě otázky Beneše Stalinovi. Sovětský faktor v zářijové krizi 1938. In: *Literární noviny*, roč. 24, č. 37, 12. 9. 2013, s. 22–23.

43 Rossijskij gosudarstvennyj archiv socialno-političeskoj istorii (RGASPI), f. 17, op. 162, d. 24, l. 115. Za upozornění na dokument vděčím Janu Němečkovi.

44 K dramatickým okolnostem útěku Z. Nejedlého a pozdějšímu odchodu jeho manželky Marie a syna Víta viz Křesťan, J.: Zdeněk Nejedlý. Politik a vědec v osamění, s. 269–271.

kusu o překročení hranice byl zatčen a následně uvězněn v koncentračním táboře. Sovětský svaz tehdy usilovně hledal mosty na Západ, panovala obava, aby se neocítil v izolaci tváří v tvář agresivnímu Německu. Nejedlý se těšil autoritě u řady intelektuálů a kulturních činitelů na Západě (setkával se na různých konferencích s vynikajícími osobnostmi, jako byli spisovatelé Romain Rolland či Henri Barbusse) a bylo známo, jakému respektu se těšil u prezidenta Beneše, uznávaného vůdce československého exilu. Perspektiva spojenectví západních mocností se Sovětským svazem proti Německu a jeho spojencům ovšem mizela v létě 1939, kdy sovětští diplomaté pod vlivem obojakého postupu Západu zahájili jednání s Němci, která vyústila v překvapivé uzavření paktu o neútočení. Zdeněk Nejedlý našel hned po příchodu do Moskvy uplatnění v Akademii věd SSSR a přednášel na Lomonosovově státní univerzitě. Možnosti veřejného působení se mu ovšem postupně uzavíraly. Po sjednání paktu Molotov – Ribbentrop se emigrace z Československa stala fakticky jen trpěnou. Bývalý vyslanec Zdeněk Fierlinger ztratil statut diplomata a byl fakticky donucen Moskvu opustit.

O nejistotě svého postavení se emigranti přesvědčovali neustále. V hotelu Lux na Gorkého třídě, kde žili exulanti z celého světa, byl čas od času někdo zatčen jako špión či sabotér. Již v srpnu 1939 byl uvězněn zástupce KSČ v Kominterně Čeněk Hruška.⁴⁵ Československou kolonií v říjnu 1943 otrásly dodnes nevyjasněný únos malé Naděždy, dcerky Rudolfa a Josefy Slánských⁴⁶ i zatčení a zmizení bývalého vyslance Sergeje Sergejeviče Alexandrovského hned po jeho návratu do Moskvy, kam byl dopraven od partyzánského oddílu, kde působil po útěku ze zajetí.⁴⁷ Zdeněk Nejedlý se cítil ohrožen v únoru 1941, kdy se v Historickém ústavu AV SSSR neobratně zapojil do diskuse o referátu profesorky Milici Vasiljevny Něčkinové o příčinách pozdního vstupu Ruska na kapitalistickou cestu.⁴⁸ Byl obviněn

45 K tomu viz Janeček, Oldřich: Zdeněk Nejedlý v letech 1939–1941. In: *Revue dějin socialismu* 8, 1968, č. 6, s. 857.

46 Slánská, Josefa: *Zpráva o mém muži*. Praha 1990, s. 128–131.

47 Sr. Šejnis, Zinovij Saveljevič: *Tovaryšč Sergej*. Moskva 1990, s. 244–253.

48 Epizoda je podrobně popsána v knize: Dubrovskij, Alexandr Michailovič: *Istorik i vlast. Istoričeskaja nauka v SSSR i koncepcija istorii feodalnoj Rossii v kontěkstě politiki i ideologii (1930–1950-je gg.)*. Brjansk 2005. Sr. rovněž edici: Artizov, Andrej Nikolajevič – Naumov, Oleg Vladimirovič (ed.): *M. V. Něčkina o priččinach otstalosti Rossii. Doklad i itogi diskussii. 1941 g.* In: *Istoričeskij archiv*, 1993, č. 2, s. 210–216;

z buržoazního nacionalismu a znevážení ruského lidu, který prý označoval za zaostalý. Musel vystoupit se sebekritikou. Právě rok 1941 však přinesl zásadní změnu – po napadení Sovětského svazu Německem a jeho satelity se českoslovenští emigranti zapojili s nadšením do heroického boje sovětského lidu proti nepříteli.

Zdeněk Nejedlý se podílel na přípravách I. všeslovanského sjezdu, který se sešel v Moskvě ve dnech 10.–11. srpna 1941. V manifestačně přijatém provolání se pravilo: „Spojujeme se jako rovní s rovnými. Máme jeden úkol a jeden cíl – porážku hitlerovské armády a zničení hitlerismu. Všichni upřímně usilujeme o to, aby se slovanské národy stejně jako ostatní národy pokojně a svobodně rozvíjely v rámci svého státu.“⁴⁹ Nejedlý se stal místopředsedou Všeslovanského výboru. Bezprostředně po vypuknutí Velké vlastenecké války vstoupil Zdeněk Nejedlý do období horečné aktivity: mluvil do rozhlasu, řečnil na shromážděních a schůzích, psal články a vykonával redakční práce, později navštěvoval frontovou linii (byl dokonce dopraven do obleženého Leningradu, kde dodával odvahu obráncům) a docházel do nemocnic. Nejedlý byl v říjnu 1941 evakuován z Moskvy, připojil se k pracovníkům československého velvyslanectví, kteří našli útočiště v Kujbyševě (Samaře). Po návratu do Moskvy v březnu 1942 se přidal k těm pedagogům, kteří obnovili výuku na moskevské univerzitě. Atmosféra přednášek byla neobvyklá. Docházeli na ně také ranění vojáci, včetně těch, kteří přišli o zrak. Nejedlý se v téže době loučil s mnohými svými studenty, kteří se dobrovolně hlásili na frontu, obdivoval hrdinství sovětských lidí. Na frontu vyprovodil i svého syna Víta, talentovaného skladatele a dirigenta. Ten na začátku roku 1945 zemřel na břišní tyfus v nemocnici pod Duklou.

Zdeněk Nejedlý se nestal členem exilového vedení komunistické strany – do strany ostatně byl přijat až na zasedání politbyra KSČ v Moskvě 4. července 1939.⁵⁰ Uchovával si spíše nezávislé postavení vědce a kulturního činitele. Politické ambice ovšem měl. V září roku 1941 nabídl svůj

č. 3, s. 176–208. Některá nová fakta viz Křestan, J.: Zdeněk Nejedlý. Politik a vědec v osamění, s. 283–287.

49 Dokumenty i materialy po istorii sovetsko-čechoslovackich otnošenij, díl 4, kn. 1. Moskva 1981, s. 147.

50 Srv. německy psaný protokol ze schůze politbyra KSČ, objevený archivářem Františkem Štverákem při pořádání nezpracovaného fondu: NA, f. KSČ – ÚV 1945–1989 – Rudolf Slánský.

byť jako místo schůzek mezi vyslancem Zdeňkem Fierlingerem a členy moskevského vedení KSČ Klementem Gottwaldem, Václavem Kopeckým a Janem Švermou.⁵¹ Dne 12. prosince roku 1943 byla v Moskvě podepsána československo-sovětská spojenecká smlouva.⁵² Zdeňku Nejedlému se při společenských setkáních dostávalo okázalých a neobvyklých projevů přízně od Josifa Vissarionoviče Stalina i dalších sovětských představitelů.⁵³ Edvard Beneš byl zřejmě touto cestou upozorňován, že jeho postavení není neotřesitelné. Podle svědectví Arnošta Kolmana naznačoval Nejedlému také Klement Gottwald, že by mohl Beneše nahradit na prezidentském stolci.⁵⁴ Pro Sověty se ovšem Edvard Beneš ukázal být přijatelným partnerem i pro poválečnou dobu.

V osvobozené vlasti se Zdeněk Nejedlý v dubnu 1945 stal ministrem školství a národní osvěty a v čele resortu setrval až do ledna 1953 (s výjimkou let 1946–1948, kdy vedl resort sociální péče). Svou autoritou přitáhl mezi příznivce komunistické strany četné vlastenecky naladěné intelektuály a umělce. Podílel se na dobytí moci komunistickou stranou a jeho jméno nelze oddělit od mnohých problematických opatření po roce 1948. Jak ovšem ukazuje výzkum pramenů, nepřijímal všechny radikální návrhy komunistů s nadšením. Milovník klasické národní kultury 19. století, který měl také živé styky s představiteli umělecké moderny a avantgardy meziválečného období (připomeňme jen, že jeho žáky byli například vynikající básníci Jiří Wolker, Vítězslav Nezval nebo Jaroslav Seifert) byl znepokojen snahami nihilistů, pokoušejících se negovat veškerou předrevoluční kulturu.⁵⁵ Vyjadřovat veřejně

51 O datech schůzek (10., 19. a 27. 9. 1941) víme z deníku Nejedlého manželky Marie, uloženého in: MÚ AAV, f. Marie Nejedlá, inv. č. 599, kart. 1. Ke schůzkám srv. Fierlinger, Zdeněk: Ve službách ČSR, díl 2. Praha 1948, s. 26–27.

52 Ke smlouvě srv. Němeček, Jan: Edvard Beneš a Sovětský svaz 1939–1945. In: Slovan-ský přehled, roč. 87, 2001, č. 3, s. 329–330.

53 Srv. zejm. dopis Zdeňka Nejedlého synu Vítovi z 23. 12. 1943, uložený in: MÚ AAV, f. Vít Nejedlý, inv. č. 697, kart. 43. K dění kolem podpisu smlouvy a jeho vnímání Nejedlým srv. Křestan, J.: Zdeněk Nejedlý. Politik a vědec v osamění, s. 299–300.

54 Kolman, Arnošt: Zaslíbená generace. Paměti starého bolševika. Brno 2005, s. 223. Fakt, že se zvažovala varianta nástupu Nejedlého na prezidentský stolec, uvádějí i jiní pamětníci: Kopecký, Václav: ČSR a KSČ. Pamětní výpisy k historii Československé republiky a k boji KSČ za socialistické Československo. Praha 1960, s. 330; Feierabend, Ladislav Karel: Politické vzpomínky, díl 3. Brno 1996, s. 234 a 237.

55 Podrobněji srv. Křestan, Jiří: „Poslední husita“ odchází. Zdeněk Nejedlý v osidlech

své námitky se ovšem Nejedlý zpravidla neodvažoval. Byl disciplinovaným straníkem. Navíc se již v době války v Sovětském svazu přesvědčil, jak malou cenu má ve stalinském režimu lidský život. Víme z deníků, jež si vedl jeho zeť Jaroslav Kojzar, že na začátku padesátých let, v době politických procesů, se Nejedlý bál, že bude zatčen a bude zničeno jeho dílo.⁵⁶

Vztah Zdeňka Nejedlého k Sovětskému svazu se zdál po jeho návratu z exilu do vlasti neotřesitelný a samozřejmý. Právě on byl obvykle uváděn jako symbol skvělých vztahů mezi oběma zeměmi, na jeho příkladu mohlo být demonstrováno, že část naší veřejnosti měla pozitivní, ba dokonce vřelý poměr k mocnosti na Východě již v meziválečném období. Nejedlého postavení bylo symbolicky vyjádřeno tím, že byl v bouřlivých únorových dnech roku 1948 postaven do čela nově zřízeného Svazu československo-sovětského přátelství, jenž nahradil dřívější Společnost pro hospodářské a kulturní styky s SSSR a Svaz přátel SSSR.

Již jednou zmíněné deníky Jaroslava Kojzara i jiné dokumenty dokládají, že Nejedlý nebyl tím, kdo by bez výhrad přijímal sovětský vzor a pokoušel se jej za každých okolností přenášet do Československa. V dubnu roku 1948 byl na jeho návrh schválen nový školský zákon, který byl zpracován za účasti předních školských odborníků, jako byli komunist Otokar Chlup či sociální demokrat Václav Příhoda, znalec a obdivovatel americké pedagogiky. Zákon, který nahradil starou legislativu, pocházející často ještě z dob habsburské monarchie, sledoval moderní trendy pedagogiky a měl celkem liberální charakter, což lze ukázat například i na zachování náboženské výchovy ve školách. Od podzimu 1948, kdy komunistická strana nastoupila „tvrdý kurs“, lze zaznamenat ve vedení strany útoky na poměry ve školství. Na schůzi širšího předsednictva ÚV KSČ 8. listopadu 1948 si stěžoval Gustav Bareš,⁵⁷ mocný vedoucí agitačního a propagačního oddělení ÚV KSČ, že školský systém neumožňuje „přemandlovat“, přeměnit myšlení lidí v duchu nového světového názoru.⁵⁸ Zaútočil na autonomii vy-

kulturní politiky KSČ po roce 1945. In: Soudobé dějiny, roč. 12, 2005, č. 1, s. 9–44.

56 Viz Týž: „Když je třeba, jde se přes mrtvolky.“ Zdeněk Nejedlý v denících Jaroslava Kojzara. In: Acta historica Universitatis Silesianae Opaviensis, roč. 4, 2011, s. 253–286.

57 Ke G. Barešovi srv. Knapík, Jiří: Kdo spoutal naši kulturu. Portrét stalinisty Gustava Bareše. Přerov 2000.

58 Srv. zápis ze schůze předsednictva ÚV KSČ in NA, f. KSČ - ÚV 1945–1989 – předsednictvo 1945–1954 (dříve f. 02/1), arch. j. 143.

sokých škol a nesedaditelnost profesorů. Bareš rovněž požadoval přijmout opatření k nástupu dělnických kádrů na vysoké školy a masovému náboru dělnického dorostu. Generální tajemník KSČ Rudolf Slánský dával na stejném zasedání ke zvážení zkrácení povinné školní docházky po sovětském vzoru tak, aby končila ve 14 letech.

Tlak na sovětizaci školství sílil a Zdeněk Nejedlý, jehož fyzický stav byl podlomen těžkým infarktem myokardu v roce 1951, mu nebyl schopen čelit, zvláště když tento tlak vycházel i ze Sovětského svazu – u Gottwalda například za změny ve školství intervenoval osobně ministr Ivan Andrejevič Kairov, ve stejném směru působili i jiní sovětsští politici.⁵⁹ Na zasedání předsednictva ÚV KSČ 15. září 1952 bylo podrobena Nejedlého ministerstvo ostré kritice ze strany předsedy vlády Antonína Zápotockého, jeho náměstka a ministra zahraničních věcí Viliama Širokého, ministra kultury Václava Kopeckého a dalších vedoucích činitelů.⁶⁰ Ministr národní bezpečnosti Karol Bacílek rovnou obvinil Nejedlého ministerstvo z buržoazního nacionalismu a žádal urychlené vyslání sovětských expertů. Nejedlý se zasedání odmítl zúčastnit,⁶¹ ale hned druhého dne se sešel se svými spolupracovníky na ministerstvu školství. Jeho zeť Jaroslav Kojzar si poznamenal do deníku jeho názor: „Dlouze mluvil zase o poměru k SSSR, a pěkně a správně. V tom smyslu, že i oni se chtějí od nás učit a že nás i jejich zájem je, abychom nebyli sateliti.“⁶² Nastoupený směr však byl již neodvratný. Na konci ledna 1953 byl Nejedlý sesazen z funkce ministra školství, věd a umění poté, co jej předtím na schůzi politického sekretariátu ÚV KSČ kritizoval sám Klement Gottwald.⁶³ V novém školském zákonu z dubna 1953

59 Odkazují na rukopis Františka Sedláčka Svědeckví pamětníků o přípravě a provedení školské reformy z roku 1953, předaný Muzeu J. A. Komenského v Přerově. Jeho kopii mi autor laskavě poskytl.

60 Sr. svědeckví tehdejšího Nejedlého náměstka Adolfa Zajíce: Konečný, Zdeněk – Peřina, Evžen: Stalo se v Lánech roku 1952. In: Učitelství noviny, roč. 18, č. 16, 18. 4. 1968, s. 3. Při besedě s redaktory Učitelství noviny měl Zajíc s sebou svůj dnes bohužel nezvěstný deník z roku 1952.

61 J. Kojzarovi to zdůvodnil tím, že „nemá chuti se hádat na předsednictvu“. Křesťan, J.: „Když je třeba, jde se přes mrtvolu.“, s. 272, zápis ze 14. 9. 1952.

62 Tamtéž, záznam z 16. 9. 1952.

63 Víme to z informace, již podal při návštěvě sovětského velvyslanectví 10. 1. 1953 Antonín Novotný. RGASPI, f. 495, op. 272, d. 79, l. 34, výpis ze zápisu z 5. 2. 1953. Není uvedeno, kdo jednal s Novotným.

se uplatnily všechny změny, jimž bránili Nejedlý a jeho „učitelská garda“ na ministerstvu – byla zkrácena povinná docházka o rok a stejná redukce o jeden rok postihla i úplně střední vzdělání, byla likvidována gymnázia i Nejedlého pýcha – pedagogické fakulty, které měly po jejich zřízení roce 1946 naplnit dávnou touhu učitelstva po vysokoškolském vzdělání. Nejedlého odpor vůči změnám, které nastolila reforma v roce 1953, dokazuje, že si uchoval jistou míru soudnosti.⁶⁴

* * *

Pro vědce, pedagoga a politika Zdeňka Nejedlého se stal vztah k Rusku a Sovětskému svazu klíčovou součástí jeho duševního světa. Nejednou deklaroval, že velká země na Východě se stala jeho druhou vlastí. Příklad radikální změny společenských poměrů byl ostatně přitažlivý pro mnohé příslušníky inteligence v Československu. V Sovětském svazu našel Nejedlý řadu přátel, vychoval tu za války celou skupinu žáků – zájemců o dějiny slovanských národů. Jeho hluboký obdiv získalo obětavé nasazení sovětských lidí v době Velké vlastenecké války. Současně se však jeho osudem stal stalinismus. Podlehł kultu Stalinovy osobnosti, i on sám ostatně při své ješitnosti rád přijímal pocty a veřejná ocenění. Poznal však také odvrácenou tvář stalinské ideologie a praxe – neúctu k lidskému životu a autoritářství, potlačující svobodné názory. Od začátku padesátých let žil v obavách o svůj život.⁶⁵ Osud Zdeňka Nejedlého, jednoho z nejtalentovanějších historiků a muzikologů, vynikajícího učitele a kulturního činitele, představuje do

64 Téma reflexe Nejedlého osobnosti v poststalinském období zůstává tématem spíše okrajovým, ale jistě ne nezajímavým. Srv. k tomu alespoň Nájemník, Václav: Zdeněk Nejedlý a léta šedesátá. Proměny vnímání osobnosti v kontextu doby. *Marginalia historica*, roč. 3, 2012, č. 2, s. 83–88; Kopeček, Michal: Hledání ztraceného smyslu revoluce. Zrod a počátky marxistického revizionismu ve střední Evropě 1953–1960. Praha 2009; Mervart, Jan – Růžička, Jiří: „Rehabilitovat Marxe!“ Československá stranická inteligence a myšlení poststalinické modernity. Praha 2020, s. 130–147.

65 Podle svědectví Zdenky Nedvědové-Nejedlé se v roce 1962 její otec zhroutil, když se dověděl, že byl zatčen místopředseda vlády Rudolf Barák. Báł se, že se znovu vrací doba politických procesů. Krátce na to zemřel (což mohlo ovšem mít i další zdravotní důvody, například i v prudké vlně chřipky, jež tehdy zachvátila Prahu). Srv. Jílková, Eva: Ne, pro Sommy neexistuje omluva. Člověk má zůstat člověkem. S MUDr. Zdeňkou Nedvědovou-Nejedlou hovořila Eva Jílková. *Práce*, roč. 24, č. 228, 18. 8. 1968, s. 5.

jisté míry typický osud moderního intelektuála, který podlehl svodům politiky.⁶⁶ Kritický a objektivní pohled na realitu Sovětského svazu nakonec nahradil stranickou disciplínou, narušovanou po roce 1948 prakticky už jen privátním stýskáním. Poznání Ruska je ale neslučitelné s nekritickým obdivem, stejně jako s paušálním odsudkem této země a záští vůči jejím obyvatelům. Pohled z naší země nacházející se ve středu Evropy, v průsečíku zájmů velmocí, ale současně vlastně na periferii jejich pozornosti,⁶⁷ může být zajímavý a přínosný. Neměli bychom se jej zříkat.

Základ tohoto textu představuje referát, připravovaný na konferenci, jež se měla konat v Moskvě ve dnech 18.–19. listopadu 2013 a byla věnována vědeckým, kulturním a společenským vztahům naší vlasti a Ruska. Konference jsem se nakonec neúčastnil. K textu jsem se po čase vrátil. V době práce na konečné redakci studie na jaře 2022 nabyl text své palčivé aktuality a hrůzné naléhavosti. Invazí na Ukrajinu se Rusko jakoby znovu stalo „říší mimo svět“, jíž nikdo nerozumí a málokdo rozumět chce. Říše, jež zdánlivě nenaslouchá světu. O to větší je odpovědnost vědců a intelektuálů za objektivní poznání tohoto světa-dílu, znovu (i naší vinou) záhadnějšího než zapadlé kouty někde v Africe, tajemnějšího než rudý Mars.

66 Osobnost Zdeňka Nejedlého zůstává výzvou pro badatele v různých oborech, ve kterých působil. Naposledy k tomu: Hurník, Štěpán: Zdeněk Nejedlý a jeho boj o moderní českou hudbu. In: Harmonie, 2022, č. 6, s. 48–51.

67 Naposledy k této dichotomii Voráček, Emil a kol.: V zájmu velmocí. Československo a Sovětský svaz 1918–1948. Praha 2019, s. 12–13.

„Ein Reich jenseits der Welt“. Zdeněk Nejedlý und Russland

Zdeněk Nejedlý (1878–1962) war eine bedeutende Persönlichkeit der modernen tschechisch-russischen und tschechoslowakisch-sowjetischen Beziehungen. Der Professor an der Karlsuniversität in Prag und Gründer der Tschechoslowakischen Akademie der Wissenschaften war schon in seiner Jugend ein Bewunderer der klassischen russischen Literatur. Hingegen war er kein Anhänger der russischen Musik. Wie vor ihm Karel Havlíček Borovský und Tomáš Garrigue Masaryk, hatte auch Nejedlý zahlreiche Vorbehalte gegen das zaristische Regime, kritisierte den mächtigen Bürokratismus und den allgemeinen Zerfall der Moral. Zdeněk Nejedlý war 1917 von den beiden russischen Revolutionen beeindruckt. Er bemühte sich, Sowjetrußland objektiv kennenzulernen. Der Bolschewismus hätte nach seiner Meinung positive Impulse für die Entwicklung des Landes bringen können. In den 1920er Jahren kritisierte er jedoch beispielsweise die brutale Abrechnung der Bolschewiki mit ihren Gegnern in den Gerichtsprozessen und die Existenz von Zensur. Er äußerte die Überzeugung, dass sich die bolschewistische Diktatur in Richtung der westlichen Demokratie entwickeln würde. Am 2. März 1925 wurde ein Verein gegründet, der später als Gesellschaft für wirtschaftliche und kulturelle Beziehungen mit der UdSSR bekannt wurde. Zdeněk Nejedlý war während der gesamten Zeit seines Bestehens sein Vorsitzender. Der Verein war nicht nur für die Herstellung kultureller, wissenschaftlicher, wirtschaftlicher oder sportlicher Kontakte wichtig. In den 1930er Jahren wurden einige Edvard Beneš nahestehende Politiker (insbesondere der Journalist Hubert Ripka), die inoffizielle Kontakte mit sowjetischen Diplomaten in Prag unterhielten, Mitglieder der Vereinsführung. Zdeněk Nejedlý verbrachte die Jahre 1939-1945 im Exil in der Sowjetunion. Er lehrte an der Universität Moskau und arbeitete am Historischen Institut der Akademie der Wissenschaften der UdSSR. Er bewunderte das Heldentum des sowjetischen Volkes und wurde stellvertretender Vorsitzender des Allslawischen Komitees, erlebte aber auch die Brutalität des Stalinismus. Er selbst wurde 1941 in der so genannten Affäre um Professor Milica Netschkina des bürgerlichen Nationalismus bezichtigt und musste Selbstkritik durchführen. Nach dem Ende des Krieges bekleidete Nejedlý verschiedene Positionen in der tschechoslowakischen Regierung. Im Jahr 1948 wurde er zum Vorsitzenden des Tschechoslowakisch-Sowjetischen Freundschaftsverbands gewählt. Seine Beziehung zur UdSSR schien unerschütterlich zu sein. Allerdings wussten nur seine engsten Vertrauten, wie sehr er sich zum Beispiel gegen die Sowjetisierung

des tschechoslowakischen Bildungswesens wehrte, die mit der Schulreform von 1953 abgeschlossen wurde. Anfang der 1950er Jahre hatte Nejedlý Angst, Opfer politisch motivierter Prozesse zu werden. Das Schicksal von Zdeněk Nejedlý steht für das typische Schicksal eines modernen Intellektuellen, der den Verloekungen der Politik erlegen ist.

“An Empire outside the World”. Zdeněk Nejedlý and Russia

Zdeněk Nejedlý (1878–1962) is an important character of modern Czech-Russian and Czech-Soviet relations. The Professor of Charles University in Prague and founder of the Czechoslovak Academy of Sciences, Zdeněk Nejedlý venerated classic Russian literature since his youth. Contrary to that, he did not admire Russian music. As Karel Havlíček Borovský and Tomáš Garrigue Masaryk before him, also Nejedlý had a number of reservations about the Tsarist regime, criticized excessive bureaucratism and general moral decay in Russia. Zdeněk Nejedlý found interest in both Russian revolutions of 1917. He strived to achieve objective awareness of Soviet Russia. According to him, Bolshevism was apt to bring positive impulses to further development of the country. However, in the 1920s, he criticised Bolsheviks, for example, for trials conducted to brutally settle accounts with their opponents or for state censorship. He expressed his opinion that the Bolshevik dictatorship was going to develop towards the Western democracy. On March 2, 1925, an association known under its later name the Association for Economic and Cultural Relations with the USSR, was established. For the duration of this association’s existence, Zdeněk Nejedlý performed its chairman position. The importance of the association was not limited to establishment of cultural, scientific, economic, or sport contacts only. In the 1930s, several politicians close to Edvard Beneš (especially the journalist Hubert Ripka) who maintained unofficial relations with Soviet diplomats in Prague became members of the association’s leadership. From 1939 to 1945, Zdeněk Nejedlý stayed in exile in the Soviet Union. He gave lectures at the Moscow University and worked for the Institute of History of the Academy of Sciences of the USSR. He admired heroism of Soviet people, became the Deputy Chairman of the All-Slavic Committee, yet getting also aware of Stalin’s regime brutality at the same time. In 1941, during the so called affair of Professor Militza Nechkina, he was accused of bourgeois nationalism and forced to deliver a self-critic speech. After WWII, Nejedlý occupied various positions in the Czechoslovak

Government. In 1948, he was elected the Chairman of the Union of Czechoslovak-Soviet Friendship. His respect for the USSR seemed to be unshakable. However, only his family and closest friends knew how hard he fought Sovietisation of the Czechoslovak education system, which was accomplished by the school reform in 1953. In the early 1950s, Nejedlý feared that he could become a victim of politically motivated trials. Zdeněk Nejedlý's life story shows a typical fate of a modern intellectual who succumbed to political temptations.